

Science-practical comment in a system of sources of law

Науково-практичний коментар у системі джерел права

Yevhen Bychkovsky

Ключові слова:

джерело права, «жорстке» право, «м'яке» право, юридична доктрина, правовий акт, юридичний текст, науково-практичний коментар.

Key words:

source of law, "hard" law, "soft" law, legal doctrine, legal act, juridical text, science-practical comment.

Постановка проблеми. Зміна порядку організації суспільних відносин, трансформація й розвиток взаємодії держави та права зумовлюють необхідність ґрунтовного переосмислення системи джерел права та її складових компонентів. Традиційні механізми правового регулювання, засновані на забезпеченні державним примусом правових актах, уже не повною мірою відповідають тим нагальним потребам, які генеруються соціумом.

У зазначеному аспекті особливу актуальність отримують питання загальнотеоретичного аналізу актів юридичної доктрини, серед яких значне місце посідає науково-практичний коментар. Причому важливим є не тільки встановлення його сутності та правової природи, а й визначення його місця та ролі в системі джерел сучасного права.

Дослідження актуалізується, зокрема, і тим, що всебічний аналіз джерел права, у тому числі актів м'якого права, до яких належить також науково-практичний коментар законодавства, є одним із пріоритетних напрямів інтеграції України в європейський простір.

Мета статті – розкрити сутність і роль науково-практичного коментаря в системі джерел права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням природи джерел права займалися такі дослідники: С.С. Алексєєв, С.В. Бобровник, В.В. Дудченко, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Н.М. Крестовська, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, О.Ф. Скаун, Р.Б. Тополевський, Н.Є. Хомюк, М.В. Цвік та інші.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб визначити місце науково-практичного коментаря в системі юридичних джерел права, необхідно дослідити його сутність та аспекти співвідношення з іншими компонентами такої системи.

Під науково-практичним коментарем варто розуміти юридичний текст, який є формою вираження юридичної доктрини та містить узгоджені наукові погляди й концептуальні висновки вчених та/або практиків правової сфери щодо сутності письмових правових актів, порядку їх втілення в життя та зв'язку з іншими актами.

Науково-практичний коментар є особливим видом юридичної доктрини та має чітко виражений прикладний характер. Коментарі правових актів розкривають значення правових норм, здійснюють наукове роз'яснення існуючих положень та аналізують правозастосовну практику. Для визнання коментаря як методологічної засади використання законів велике значення має особистість його автора та підтримка обґрунтованих ним положень науковою спільнотою.

На сьогодні науково-практичний коментар не має прямого механізму реалізації положень, які в ньому містяться, проте завдяки втіленню в інші форми вираження права (наприклад, судові рішення) може слугувати правовим базисом для вирішення юридичних справ.

Соціальне призначення науково-практичного коментаря визначається постійним пошуком форм, методів і способів забезпечення належного впорядкування системи нормативних актів, приведення їх до стабільної, якісної й ефективної системи, яка спроможна впорядкувати суспільні відносини, створити надійний захисний бар'єр для недопущення порушення прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина в державі. Однією з передумов цього процесу є наукове обґрунтування необхідності покращення якості окремих правових актів, удосконалення процедури їх прийняття, підвищення ефективності їх реалізації.

Визначаючи роль і місце науково-практичного коментаря в системі джерел права, необхідно проаналізувати поняття та особливості співвідношення термінів «джерело» й «форма» права, а також поняття системи джерел права, компонентів, які її формують, і характерних ознак.

Р.Б. Тополевський вважає, що система джерел права як має риси об'єктивно виникаючого, історично закономірного суспільного явища, що існує незалежно від волі індивідів, які застають уже сформовані форми права, так і певною мірою виступає продуктом творчості людей. Іншою гранню системи джерел права є її саморозвиток. У цій системі поєднується як необхідність враховувати закономірності розвитку та функціонування, які від волі людини не залежать і повинні дотримуватись, так і ті, що виникають у процесі правотворчості й саморозвитку системи. Саме в особливих взаємозв'язках джерел права закріплюються загальні нормативні закономірності, властиві певному суспільству, внутрішні закономірності як певного соціального феномена та зв'язки між ними. Поняття системи джерел права дає можливість не лише охопити весь нормативний комплекс правової системи – комплекс юридичних джерел права, а й представити в системних зв'язках організацію та взаємодію джерел права як особливого правового феномена¹.

Системність є відображенням сутності права, розкриває особливості впливу нормативного масиву на суспільні відносини горизонтального та вертикального порядку організації співвідношення між існуючими джерелами права.

У теорії права отримала обґрунтування позиція щодо нетотожності розуміння джерел права різними суб'єктами права. Із цього приводу В.В. Копейчиков зауважував, що якщо під джерелом розуміти те, що зумовлює право чи правові норми (а саме в цьому розумінні зазвичай використовується цей термін), то варто зазначити, що для суб'єктів, які встановлюють юридичні норми, і суб'єктів, які їх застосовують, джерела права різні. Так, у першому випадку джерелом є юридичний мотив, суспільні відносини, що мають правову природу, тобто ті, які можуть і повинні бути врегульовані правовими нормами, типові види поведінки, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, закони, міжнародно-правові угоди, загальнолюдські цінності, досягнутий рівень правової культури та правосвідомість. Можна виділити соціально-правові джерела (у тому числі об'єктивні й суб'єктивні – матеріальні та ідеальні) та юридичні джерела (офіційні й неофіційні). Соціально-правові джерела – це насамперед суспільні відносини, які мають правову природу, правосвідомість тощо, а юридичні – це нормативні настанови, юридична практика, юридична наука тощо².

Багатогранність існуючих джерел права вказує на особливості становлення механізмів упорядкування суспільних відносин у різних правових системах, що були сформовані протягом певного історичного періоду.

Розрізняють матеріальні, ідеальні та юридичні джерела права. Матеріальні джерела укорінені насамперед у системі об'єктивних потреб суспільного розвитку, у своєрідності цього способу виробництва. Однак вони повинні бути усвідомлені й скореговані законодавцем відповідно до рівня його правосвідомості та політичної орієнтації. Ці обставини, а також особливості міжнародного й внутрішньополітичного стану, деякі інші фактори у своїй сукупності складають джерело права в ідеальному розумінні. Результат ідеологічного усвідомлення об'єктивних потреб суспільного розвитку через низку правотворчих процедур одержує об'єктивоване вираження в юридичних актах, які є юридичним джерелом права. В останньому випадку джерела права в юридичному розумінні та форми права збігаються за своїм змістом³.

О.Ф. Скакун розрізняє соціально-спеціальні та загальносоціальні джерела права. Юридичні джерела (форми), або соціально-спеціальні джерела, є офіційно-документальними формами вираження й закрі-

¹ Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р.Б. Тополевський ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – С. 19.

² Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – С. 162–163.

³ Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – С. 329–330.

плення норм права, що виходять від держави та надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення (нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові договори, правові звичаї, правові доктрини, релігійно-правові норми, міжнародно-правові акти). До загальносоціальних джерел права відносять економічні, соціальні, політичні, морально-культурні та інші фактори, що зумовлюють або об'єктивно обумовлюють виникнення правових норм⁴.

Однак поряд із різними підходами до класифікації джерел права існує певна проблема щодо співвідношення понять «джерело» та «форма» права.

На думку Л.Л. Богачової, під формою права розуміють способи зовнішнього вираження й закріплення правових норм. Тоді як під джерелом права розуміються джерело права в матеріальному розумінні (фактори, які зумовлюють виникнення, розвиток, зміст права – насамперед система соціально-економічних відносин), джерела права в ідеалістичному розумінні (сукупність юридичних поглядів, теорій, під впливом яких утворюється й функціонує право), джерело права в спеціально-юридичному розумінні (саме це власне форма права, тобто зовнішня форма вираження та існування норм права)⁵.

Відтак ми можемо стверджувати, що джерело й форма права – це близькі, проте не тотожні поняття. При цьому, враховуючи філософські положення співвідношення форми та змісту, дотична така формула: будь-яка форма права є його джерелом, проте не будь-яке джерело є формою права.

Так, автори підручника з теорії держави й права за редакцією професора В.В. Копейчикова стверджують: «Важливість поділу форм встановлення і відображення права – ще й у тому, що всі акти нормовстановлення в широкому розумінні містять і відображують норми права. Наприклад, акти визнання судового прецеденту чи санкціонування звичаю не містять юридичних норм, вони лише надають їм юридичної сили загальнообов'язковості. Тому ці акти не породжують право, а лише визнають його – юридизують. Для суб'єкта, який застосовує та реалізує юридизоване право, усі інші джерела не мають значення, бо тільки офіційно виданий документ є джерелом його прав та обов'язків за відповідних умов, знову-таки офіційно встановлених (юридичні факти)»⁶.

Джерело право ширше за об'ємом та включає матеріалістичні, ідеалістичні, пізнавальні й формальні складники. Виражений у визнаному та забезпеченому державою письмовому правовому акті дух права здобуває певну форму. Подібний підхід дає змогу охопити всі формалізовані компоненти системи джерел права.

Досліджуючи природу джерел права, Н.М. Пархоменко до ознак системи джерел права відносить такі:

- публічність (джерела права, які в комплексі утворюють систему джерел права, ухвалюються від імені народу та діють стосовно всіх осіб, які перебувають у межах юрисдикції суб'єкта правотворчості);
- формальність (джерела права являють собою сукупність відповідним чином оформлених документів – правових актів (за винятком правових звичаїв). Причому однією з обов'язкових умов набрання джерелами права юридичної сили є наявність відповідних реквізитів (назви, вказівки місця й часу прийняття тощо));
- ієрархічність (джерела права, що утворюють систему, розташовуються в порядку послідовного зменшення юридичної сили. Ієрархічність джерел права є однією із суттєвих якостей форми права. У низці скандинавських країн діє концепція невизнання не лише ієрархії, а й чіткого підпорядкування джерел права. На думку провідних науковців, неможливо стверджувати, що будь-яке джерело права наділене абсолютним верховенством стосовно інших, хоча для закону характерна тенденція його переваги);
- безпосередній зв'язок із державою (джерела права приймаються від імені держави або з її дозволу, їх реалізація забезпечується за допомогою системи державних гарантій і санкцій);
- безпосередній зв'язок джерел права з простором і часом (на відміну від системи права, що через абстрактність безпосередньо не пов'язана з будь-яким просторовим масштабом або тимчасовим проміжком часу, система джерел права формується на базі чинних у конкретній часовий проміжок і в конкретній державі джерел права, а отже, залежить від цих «змінних величин»);
- внутрішню узгодженість, що припускає взаємозв'язок і несуперечливість джерел права;

⁴ Скакун О.Ф. Теория государства и права / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 334.

⁵ Загальна теорія держави і права / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 293.

⁶ Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – С. 163.

- об'єктивний характер (сутність об'єктивності полягає в тому, що системність форм позитивного права не вводиться ззовні та ніким не наділяється, а властива їм за їхньою природою);
- активний характер джерел права, що проявляється не лише стосовно правової матерії, яка виступає у вигляді системи права, системи законодавства чи правової системи загалом, а й стосовно безпосередньо пов'язаних із правом систем (судової, системи законодавчих і виконавчих органів державної влади тощо);
- динамічність, що знаходить прояв у таких чинниках, як пряма й безпосередня дія, удосконалення джерел права, оновлення, процеси диференціації та інтеграції джерел права⁷.

Однак перш ніж проводити ідентифікацію науково-практичного коментаря в системі джерел права, а також з огляду на плюралізм методологічних підходів сучасної юриспруденції вважаємо за доцільне дослідити окремі аспекти такого явища, як «м'яке» право. Оскільки, незважаючи на значну обґрунтованість Н.М. Пархоменко ознак системи джерел права, вони відображають характеристику все-таки позитивного права, забезпеченого державним примусом.

У зазначеному аспекті В.В. Дудченко цілком слушно зазначає: «Концепція оновленого пізнання права виходить із необхідності відмежування від суто позитивістського підходу. У процесі пізнання сутності права особливе місце посідають природно-правові підходи. Адже знаменними здобутками природно-правових учень є обстоювання незалежності права від визнання чи невизнання з боку держави, виявлення онтологічного місця права, телеологічний підхід, зв'язок ідеї справедливості з принципом договору»⁸.

Останнім часом у міжнародному праві досить широкого поширення набув термін «м'яке право». Це було пов'язано з прагненням як держав, так і міжнародних організацій визначити місце таких міжнародних документів, які первинно не належать до міжнародних угод, проте значення яких виходить за межі морально-політичних зобов'язань.

Оксфордський юридичний словник пропонує таку дефініцію: «М'яке право» (у міжнародному праві) – це правила поведінки, як, наприклад, міжнародні договори, які ще не набрали чинності, резолюції ООН чи міжнародних конференцій, які не є обов'язковими за своєю природою, проте являють собою більше, ніж просто заяви про політичні прагнення»⁹.

Ю.Б. Фогельсон відстоює правовий характер поняття «м'яке право» та доходить висновку про наявність у цього явища всіх ознак позитивного права, крім застосування державного примусу для забезпечення виконання норм «м'якого права». Учений вважає: «Термін «м'яке право» самою своєю появою пропонує розширити межі розуміння терміна «право», включивши до нього як норми, створення й виконання яких залежить від суверенітету та, відповідно, від апарату (норми твердого права), так і норми, у всьому аналогічні першим, проте індивідуальні до суверенітету. Це нове поняття – право, індивідуальне до суверенітету й територіальних меж, – поки що не існує як єдина система, як і в ранню епоху середньовіччя (1100–1400 рр.) не існувало нічого подібного на сучасні правові системи, які спираються на суверенітет»¹⁰.

За наведеним Ю.Б. Фогельсоном визначенням можна дійти висновку, що відмінність «м'якого права» від позитивного права проявляється у відсутності обов'язковості виконання та забезпечення державним примусом приписів, розміщених в актах «м'якого права».

На думку вітчизняного науковця І.В. Шалінської, «м'яке право» – це елемент системи джерел права, що характеризується диспозитивністю та рекомендаційним характером актів, з яких воно складається, відіграє допоміжну роль у правозастосуванні та покликане забезпечувати дотримання інших, пов'язаних із ним актів позитивного права або заповнювати прогалини в правовому регулюванні на факультативному рівні системи джерел права. У свою чергу акт «м'якого права» І.В. Шалінська визначає як один із різновидів джерел права, який має рекомендаційний характер і складається з правових норм, що не містять

⁷ Пархоменко Н.М. Система джерел права: ознаки, властивості та зміст / Н.М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 3. – С. 9.

⁸ Дудченко В.В. Подальший розвиток природно-правової концепції в українській юриспруденції / В.В. Дудченко // Держава і право : зб. наук. праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 50. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – С. 803.

⁹ Oxford Dictionary of Law / ed. by E.A. Martin and J. Law. – 7 ed. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 502.

¹⁰ Фогельсон Ю.Б. Мягкое право в современном правовом дискурсе (окончание) / Ю.Б. Фогельсон // Журнал российского права. – М. : Норма, 2013. – № 9. – С. 50.

обов'язкових до виконання приписів, та встановлює можливість певної поведінки, загальні принципи або рекомендовані стандарти в тій чи іншій сфері суспільних відносин¹¹.

На думку Ю.С. Безбородова, гнучкість і пристосовуваність «м'якого права» визначила широке його використання в актах-рекомендаціях міжнародних організацій. При цьому помітна здатність норм «м'якого права» бути доробком майбутнього «жорсткого права», що підтверджується численними прикладами, які приводяться представниками науки міжнародного права¹².

Саме гнучкість і пристосовуваність вбачаються дуже вдалимими характеристиками під час аналізу такої науково-практичних коментарів, текстів, які містять рекомендації, спрямовані не тільки на роз'яснення волі правотворця, а й, що найважливіше, на моделювання порядку їх втілення в життя. Причому така модель не є обов'язковою, суб'єкту пропонується самостійно проаналізувати запропоновані теоретичні узагальнення та юридично-кваліфікаційні висновки щодо тексту закону, його взаємозв'язку з іншими актами тощо, а також проаналізувати й обрати зрозумілу, таку, що відповідає нагальним проблемам, модель застосування права.

З огляду на сучасні тенденції розвитку суспільних відносин, значну роль транснаціональних глобалізаційних та інтеграційних процесів, певну й відчутну кризу національної держави збагачення системи джерел права таким компонентом, як «акти м'якого права», вбачається не просто доцільним, а необхідним.

Водночас для характеристики сучасної системи джерел права доцільно використовувати класифікацію, зроблену Н.М. Вопленко, згідно з якою термін «джерело права» вживається в таких значеннях:

- 1) джерело права в матеріальному сенсі – це система об'єктивних потреб суспільного розвитку, зокрема суспільні відносини та інтереси, що потребують юридичного оформлення;
- 2) джерело права в ідеальному сенсі – це відбиття матеріального джерела права в правосвідомості законодавця та інших суб'єктів правотворчості, усвідомлення ними об'єктивних потреб суспільного розвитку;
- 3) джерело права в пізнавальному сенсі – це будь-які правові тексти, зокрема законодавчі акти, акти правозастосування, а також підготовчі документи й матеріали, проекти нормативно-правових актів. Такий же характер мають історико-правові пам'ятки (Закони Хаммурапі, Руська Правда тощо);
- 4) джерело права у формальному сенсі – це юридично оформлений результат ідеологічного усвідомлення об'єктивних потреб суспільного розвитку. Інакше кажучи, формальне (юридичне) джерело права – це форма права. Поняття «форма права» показує, яким чином зміст права організований і виражений зовні¹³.

Водночас під час аналізу форм права необхідно враховувати особливості правових традицій, юридичної спадщини правових систем сучасного світу. Саме сукупність ідеологічних, культурних, юридичних, економічних та інших критеріїв дає змогу відокремити одну правову систему від іншої та надати характеристику домінуючій у такій системі формі права.

Із цього приводу С.С. Алексєєв цілком слушно зазначав, що поряд з існуючими видами класифікації типів правових систем необхідно виділяти та всебічно аналізувати віддиференційовані (де право й релігія розділені, а в їх основі є західні правові традиції) та невіддиференційовані (у яких існує нерозривний зв'язок права з іншими регуляторами й цінностями) правові системи¹⁴.

Розвиваючи зазначені положення, Ю.М. Оборотов вказує на те, що уявлення про правовий розвиток не може формуватись на основі аналізу правових інститутів і функціонування права віддиференційованих правових систем, виражаючи ситуацію таким чином, що невіддиференційовані правові системи – нібито відсталість правового буття. Неважко помітити, що, по-перше, невіддиференційовані правові системи – це основний масив на правовій карті світу, а по-друге, ці правові системи мають свою внутрішню

¹¹ Шалінська І.В. Акти «м'якого права» у системі джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.В. Шалінська ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2015. – С. 8.

¹² Безбородов Ю.С. Роль норм м'якого права в міжнародно-правовому регулюванні / Ю.С. Безбородов // Международное публичное и частное право. – 2004. – № 6(21). – С. 5.

¹³ Вопленко Н.Н. Источники и формы права : [учеб. пособие] / Н.Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2004. – С. 12.

¹⁴ Алексєєв С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексєєв. – М. : Норма, 1999. – С. 116.

логіку розвитку, що не змінюється в процесі діалогу правових культур. Тому логічно дійти висновку, що невіддиференційовані та віддиференційовані правові системи являють собою два найважливіші напрями правового розвитку, які багато в чому мають відмінності, що відображаються в світосприйманні, ставленні до Бога, інших людей, традицій предків, виражені в особливостях правового менталітету та в сприйнятті інших правових культур. Вивчення й використання досягнень невіддиференційованих правових систем має складати таку ж скарбницю правознавства, якою традиційно є віддиференційовані правові системи¹⁵.

Безумовно, зазначені типи правових систем мають характерні види джерел права, які матеріалізуються в певних правових актах, що відповідають вимогам правотворчої практики конкретної правової системи. Відтак, аналізуючи види форм сучасного права, ми маємо враховувати поділ правових систем на віддиференційовані та невіддиференційовані.

Також не викликає сумніву, що формою права є правові акти та юридичні тексти. Однак необхідно враховувати, що право не є тільки текстом та актом. Природні права й ідеалістичні засади також є частиною природи права. Аналізуючи систему юридичних джерел права, ми маємо враховувати те, що дослідженню підлягає лише формально виражене право. Відтак система юридичних джерел права має складатись із таких компонентів (видів форм права):

1) **актів жорсткого права** (офіційні письмові правові акти, прийняті компетентним органом у межах реалізації власної компетенції та у встановленому законодавством порядку, що мають обов'язковий характер і забезпечені державним примусом). До актів жорсткого права належать нормативно-правовий акт, нормативно-правові договори, юридичний прецедент, санкціонований правовий звичай, релігійні норми;

2) **акти м'якого права** (прийняті компетентним органом у межах реалізації власної компетенції юридичні тексти, що характеризуються науковістю, диспозитивністю та рекомендаційним характером, відіграють допоміжну роль у юридичній практиці, не мають обов'язкового характеру та не забезпечені державним примусом). До м'якого права належить юридична доктрина та окремі акти юридичної практики (найчастіше у сфері міжнародного права).

Акти м'якого права класифікуються на два види: *концептуальні акти* (акти, у яких отримують вираження результати наукових досліджень, науково-практичні коментарі законодавства та інші форми вираження юридичної доктрини) і *прикладні акти* (резолуції, декларації, модельні закони, роз'яснення тощо). Класифікаційними критеріями в цьому разі є статус суб'єкта правотворення, характер здійснюваної ним діяльності та інструменти забезпечення створених актів.

Висновки. Безумовно, запропонований у межах статті категоріальний апарат потребує детального обґрунтування та подальшого збалансованого аналізу. Проте на тлі зростання ролі рекомендаційних норм і, відповідно, актів «м'якого права», які їх містять, у міжнародному праві (а в останні роки – практично в усіх національних правових системах) існує необхідність загальнотеоретичного переосмислення вихідних компонентів системи джерел права.

Підсумовуючи проведені дослідження, можемо констатувати, що науково-практичний коментар є особливим актом юридичної доктрини в системі актів м'якого права, а отже, посідає значне місце серед юридичних джерел сучасного права.

Анотація

Статтю присвячено дослідженню сутності науково-практичного коментаря та встановленню його ролі й місця в системі джерел права. Аналізуються особливості співвідношення науково-практичного коментаря з нормами «жорсткого» та «м'якого» права.

¹⁵ Оборотов Ю.М. Правова спадщина та правові традиції як фундамент розвитку права України / Ю.М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. – 2004. – Вип. 22. – О. : Юридична література, 2004. – С. 5.

Summary

The article is devoted to the research of the essence of science-practical comment and the establishment of its role and place in the system of sources of law. The peculiarities of the correlation of science-practical comment with the norms of "hard" and "soft" law are analyzed.

Використана література:

1. Oxford Dictionary of Law / ed. by E.A. Martin and J. Law. – 7 ed. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 590 p.
2. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Норма, 1999. – 330 с.
3. Безбородов Ю.С. Роль норм мягкого права в международно-правовом регулировании / Ю.С. Безбородов // Международное публичное и частное право. – 2004. – № 6(21). – С. 3–9.
4. Вопленко Н.Н. Источники и формы права : [учеб. пособие] / Н.Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2004. – 360 с.
5. Дудченко В.В. Подальший розвиток природно-правової концепції в українській юриспруденції / В.В. Дудченко // Держава і право : зб. наук. праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 50. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – С. 803–804.
6. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
7. Загальна теорія держави і права / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
8. Оборотов Ю.М. Правова спадщина та правові традиції як фундамент розвитку права України / Ю.М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. – 2004. – Вип. 22. – О. : Юридична література, 2004. – С. 4–9.
9. Пархоменко Н.М. Система джерел права: ознаки, властивості та зміст / Н.М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 3. – С. 8–12.
10. Скакун О.Ф. Теория государства и права / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.
11. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
12. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р.Б. Тополевський ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 19 с.
13. Фогельсон Ю.Б. Мягкое право в современном правовом дискурсе (окончание) / Ю.Б. Фогельсон // Журнал российского права. – М. : Норма, 2013. – № 9. – С. 43–51.
14. Шалінська І.В. Акти «м'якого права» у системі джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.В. Шалінська ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2015. – 20 с.

Євген Бичковський,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету